

СОЛИҚ МЕХАНИЗМИ АСОСИДА ЯШИРИН ИҚТИСОДИЁТНИ ҚИСҚАРТИРИШ

Азимов Саидумар Саидович

*Ўзбекистон Республикаси Тошкент Давлат иқтисодиёт университети
мустақил тадқиқотчиси*

Аннотация: солиқ механизмида солиқларнинг юқори даражаларидан ташқари индивидуал ва айрим тоифадаги шахсларга берилган божхона ва солиқ имтиёзлари ҳам яширин иқтисодиётни ривожланишига таъсир кўрсатади. Шу сабабли мазкур тадқиқотда имтиёзларнинг самарадорлигини баҳолаш тадқиқ этилган. Тадқиқот жараёнида чет эл тажрибаси жумладан, Белоруссия ва Қирғизистон Республикалари тажрибалари ўрганилиб, хулоса ва таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: яширин иқтисодиёт, солиқ имтиёзи, солиқ имтиёзи, имтиёзларнинг самарадорлиги, баҳолаш меъзонлари, ишлаб чиқариш, солиқ тўлашдан озод қилиш, солиқ ставкаси, солиқ солинадиган база.

Яширин иқтисодиёт бу иқтисодий фаолиятни жамиятдан яшириш ва давлат томонидан назорат ҳамда ҳисоботи юритилиши олиб борилмаслигини, шу билан бирга иқтисодиётнинг кузатиб бўлмас ва норасмий қисми ҳисобланади.

Жаҳоннинг деярли барча мамлакатларида яширин иқтисодиёт мавжуд бўлиб, ҳозирга қадар ҳеч бир мамлакатда уни буткул йўқ қилишга эришилмаган. Лекин кўп давлатларда бундай иқтисодиётнинг улуши ва таъсири минимал даражада камайтирилган. Бу ҳақда гапирганда Европа давлатлари тажрибасини мисол қилиб келтириш мумкин. Негаки, бу давлатларнинг аксарияти яширин иқтисодиёт ва коррупцияга қарши курашишда солиқ механизмларига алоҳида эътибор қаратган. Чунки айнан солиқларнинг юқори даражадалиги кўп ҳолларда яширин иқтисодиётнинг палак отишига туртки берадиган омиллардан ҳисобланади.

Шу ўринда солиқ механизмида солиқларнинг юқори даражаларидан ташқари индивидуал ва айрим тоифадаги шахсларга берилган божхона ва солиқ имтиёзлари ҳам яширин иқтисодиётни ривожланишига таъсир кўрсатади.

Бундан ташқари, турли хил лицензия, сертификат ва рухсатномалар олинишида кўзда тутилмаган харажатларнинг мавжудлиги ҳамда хомашё маҳсулотлари етказиб берилишида тегишли ҳужжатларни расмийлаштиришдаги қийинчиликлар ҳам яширин иқтисодиётни шаклланишига ва ривожланиб боришига олиб келади.

Рус иқтисодчи олимлари А.К.Бекряшев ва А.К.Белозеровлар томонидан хуфиёна иқтисодиётни келтириб чиқарувчи сабаблар сифатида қуйидагиларни келтириб ўтадилар¹:

- бозор тўғрисидаги маълумотларнинг тўлиқ эмаслиги;
- бозорнинг жамият манфаати учун фаолият юритмаслиги;
- бозорнинг ташқи салбий омилларга қарши самарали тура олмаслиги;
- бозорнинг ижтимоий тенгсизликка қарши тура олмаслиги;
- қарорлар қабул қилишда бозор тўғрисида объектив маълумотларнинг етишмаслиги;
- сиёсий жараёнларнинг мукамал эмаслиги;
- давлат аппарати устидан назорат қилиш имкониятининг чекланганлиги;
- анонимлик.

Шунингдек, бошқа рус олимлари томонидан хуфиёна иқтисодиётни юзага келтирувчи асосий сабабларидан қуйидагиларни келтириб ўтилади²:

- ҳукумат тарафидан олиб борилаётган нооқилона сиёсат;
- назорат қилувчи органларда коррупциянинг авж олганлиги;
- мамлакатда ишсизликнинг ортиб бориши, унга қарши тартибга солиш механизми самарадорлигининг пастлиги;
- бошқарувдаги хўжасизлик;
- легал иқтисодий инфратузилманинг етишмаслиги;
- тарихий омиллар;
- жамиятнинг ёпиқлиги ва ҳ.к.

Шу ўринда мумлакатимизда берилган солиқ имтиёзлари Солиқ кодексига белгиланган бўлиб, 2007 йилдан амалга киритилган Солиқ кодексининг 8-моддасида ҳам солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича имтиёзларни белгилаш ижтимоий адолат принципларига мос бўлиши кераклиги, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича яқка тартибдаги хусусиятга эга бўлган имтиёзлар берилишига йўл қўйилмаслиги ҳамда солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар камситиш хусусиятига эга бўлиши мумкин эмас ҳамда ижтимоий, ирқий, миллий, диний ва бошқа шу каби мезонлардан келиб чиққан ҳолда қўлланилиши мумкин эмаслиги белгиланган.

Шунингдек, ушбу кодекснинг 30-моддасида, бошқа қонунларда ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорларида, алоҳида ҳолларда эса Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида назарда тутилган, бошқа солиқ тўловчиларга нисбатан айрим тоифадаги солиқ тўловчиларга бериладиган афзалликлар, шу жумладан солиқ ва (ёки) бошқа

¹ Бекряшев А.К., Белозеров И.П. “Теневая экономика и экономическая преступность” / и криминальной экономики. Понятие и структура теневой экономики

² . <http://www.finbook.biz/description.html?prm=149>

мажбурий тўлов тўламаслик ёхуд уларни камроқ миқдорда тўлаш имконияти солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича имтиёзлар деб эътироф этилган.

Мазкур бандда Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорлари ҳамда алоҳида ҳолларда эса Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида ҳам имтиёз берилиши мумкинлиги маълум қилинган бўлиб, янги таҳрирда 2020 йилда амалиётга киритилган солиқ кодексида ушбу берилган имтиёзларнинг берилиши янада чекланган.

Жумладан, Солиқ кодексининг 75-моддасида айрим солиқлар бўйича солиқ имтиёзлари, кўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи солинадиган маҳсулотлар ишлаб чиқарилганда ва (ёки) реализация қилинганда акциз солиғи ер қаъридан фойдаланганлик учун солиқдан ва фойдали қазилмаларни қазиб олганлик учун махсус рента солиғидан ва фойдали қазилмаларни қазиб олганлик учун махсус рента солиғидан ташқари, ушбу модданинг олтинчи қисми қоидаларини ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорлари билан фақат белгиланган солиқ ставкасини камайтириш, лекин кўпи билан 50 фоизга камайтириш тарзида ва кўпи билан уч йил муддатга берилиши мумкинлиги маълум қилинган.

Шундан кўриниб турибдики, солиқ имтиёзларнинг берилиши йиллар сайин қисқариш тенденциясига қараб бормоқда.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 22 сентябрдаги ВМҚ-595-сонли қарори билан солиқ имтиёзлари бўйича маълумотлар базасини яратиш ва ҳар бир солиқ имтиёзи учун алоҳида уникал кодни бериш тартибини жорий этиш ҳамда солиқ имтиёзлари кодлари тўғрисидаги ахборотларни солиқ тўловчиларнинг шахсий кабинетига етказиб бериш амалиётини жорий этиш белгиланган бўлиб, Давлат солиқ қўмитаси томонидан ҳар бир имтиёзлар учун алоҳида кодлар яратилган.

Ушбу кодлар асосида берилган имтиёзларнинг тизимлиги таҳлилини амалга ошириш имкониятини яратади. Имтиёзлардан ноқонуний фойдаланиш ёки имтиёзларни нотўғри талқин қилиш асосида имтиёзлардан нотўғри фойдаланилишини ҳамда яширин иқтисодиётни ва бюджетга тушиши лозим бўлган маблағларни яшириш орқали бюджет йўқотишлари кескин қисқартирилишига эрилишади.

Чет эл тажрибасини **Белоруссия Республикасида** солиқ имтиёзлари, йиғимлар (божлар) қуйидагиларга таснифланади:

рағбатлантириш - иқтисодий фаолият турлари, товарлар (ишлар, хизматлар) турлари, мулкый ҳуқуқлар бўйича айрим ҳудудларда тўловчиларнинг айрим тоифаларининг иқтисодий фаолиятини жадал ривожлантириш мақсадида;

тизимли - умуман иқтисодиётнинг барқарор ривожланиши учун зарур шарт-шароитларни яратишга қаратилган ва тўловчилар тоифаларига тақдим этилади, уларнинг натижалари иқтисодий ривожланишнинг асосий шартларига (йўллар, транспорт, коммунал хўжалик, илмий-техникавий) таъсир қилади. тараққиёт, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш инфратузилмаси, инновацион инфратузилма ва бошқалар);

ижтимоий - тўловчиларнинг ижтимоий аҳамиятга эга фаолиятини рағбатлантириш ва қўллаб-қувватлашга, фуқароларнинг айрим тоифаларини ижтимоий қўллаб-қувватлашга қаратилган имтиёзлар кўринишида таснифланган.

Бундан ташқари, солиқ имтиёзларининг самарадорлигини баҳолаш солиқ имтиёзларини рағбатлантириш билан боғлиқ ҳолда амалга оширилади.

Солиқ имтиёзларини рағбатлантириш самарадорлигини баҳолаш Молия вазирлиги томонидан Солиқлар ва йиғимлар вазирлиги, Давлат божхона қўмитаси билан биргаликда камида уч йилда бир марта амалга оширилади.

Солиқ имтиёзларини рағбатлантириш самарадорлигини баҳолаш қуйидагиларни ўз ичига олади:

рағбатлантирувчи солиқ имтиёзларини белгилаш (ҳаракатини кенгайтириш)нинг мақсадга мувофиқлигини баҳолаш;

белгиланган рағбатлантирувчи солиқ имтиёзларининг, шу жумладан ушбу Низомни тасдиқлаган қарор кучга киргунга қадар белгиланган солиқ имтиёзларининг самарадорлигини баҳолаш.

Бунда белгиланган рағбатлантирувчи солиқ имтиёзлари самарадорлигини баҳолаш ҳар бир имтиёз бўйича алоҳида амалга оширилади ва интеграл самарадорлик коэффициентини (ИСК) ҳисоблашга асосланади.

Интеграл самарадорлик коэффициентини ҳисоблаш бюджет, иқтисодий ва ижтимоий самарадорлик коэффициентларини ҳисоблаш асосида амалга оширилади.

Қирғизистон Республикасида солиқ имтиёзлари қуйидаги турларга бўлинади:

- солиқ солиш объектининг алоҳида элементларини олиб қўйиш ёки солиқ солишдан чиқариб ташлаш;
- солиқ тўлашдан озод қилиш (тўлиқ ёки қисман);
- солиқ ставкасини пасайтириш;
- солиқ солинадиган базанинг қисқариши;
- Қирғизистон Республикаси солиқ қонунчилигида назарда тутилган бошқа турдаги давлат ёрдами. Солиқ имтиёзлари тегишли солиқ бўйича камида 12 ой кетма-кетлик даврида ҳисоблаб чиқилади, форс-мажор ҳолатлари, мавсумий имтиёзлар ва Қирғизистон Республикаси ҳукумати томонидан белгиланган ҳолларда бериладиган имтиёзлар бундан мустасно.

Солиқ имтиёзлари самарадорлигини баҳолаш уч босқичда амалга оширилади.

Биринчи босқичда солиқ имтиёзлари инвентаризация қилинади.

Ваколатли давлат органи навбатдаги молия йили учун республика бюджетининг прогнозини шакллантиришда тақдим этилган солиқ имтиёзларини инвентаризациядан ўтказди. Ваколатли давлат органи инвентаризация натижаларига бўйича солиқ имтиёзлари реестрини тузади.

Янги солиқ имтиёзлари жорий этилганда, имтиёзлар тугатилганда ёки имтиёзлар мазмуни ўзгартирилганда ваколатли давлат органи реестрга тегишли ўзгартиришлар киритади.

Иккинчи босқичда ваколатли давлат органи солиқ имтиёзлари берилиши муносабати билан бюджетга тушмаган даромадлар миқдорини белгилайди.

Баҳолашнинг учинчи босқичида ваколатли давлат органи имтиёзлар берилиши муносабати билан бюджетга тушмаган тушумлар суммасини солиқ имтиёзларини тақдим этишнинг умумий самарадорлиги билан солиштиради.

Солиқ имтиёзининг самарадорлигини баҳолаш солиқ назоратини амалга ошириш жараёнида солиқ органларига олинган ёки ташкилот ёки якка тартибдаги тадбиркор томонидан солиқ ва божхона органларига тақдим этилган қуйидаги маълумотларни таҳлил қилиш асосида амалга оширилади. Солиқ имтиёзларини олиш учун ариза бериш ёки солиқ имтиёзларидан фойдаланиш:

- ходимларнинг ўртача сони;
- солиқ имтиёзлари натижасида яратилган янги иш ўринлари сони;

- иш ҳақи фонди;
- ўртача иш ҳақи;
- ҳисобот даври боши ва охири ҳолатига бухгалтерия ҳисоби қоидаларига мувофиқ ҳисобланган асосий воситаларнинг қиймати;
- ишлаб чиқарилган маҳсулотлар, бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар турларининг сони;
- бухгалтерия ҳисоби қоидаларига мувофиқ ҳисобланган фойда (зарар) суммаси;
- бухгалтерия ҳисоби қоидаларига мувофиқ ҳисобланган даромад суммаси;
- фойданинг даромадга нисбати сифатида ҳисобланган рентабеллик;
- имтиёзли солиқ ставкаси суммаси;
- солиқ имтиёзини қўлламасдан ҳисобланган солиқ суммаси;
- солиқ имтиёздан фойдаланган ҳолда ҳисобланган солиқ суммаси;
- имтиёзли солиққа тортиш натижасида солиқ тўловчидан бўшатиш маблағлар миқдори;
- бўшатиш маблағлардан фойдаланиш йўналиши, шу жумладан:
 - а) ташкилотни ривожлантириш, аҳоли бандлигини таъминлаш, иш ўринларини сақлаш ва кўпайтириш;
 - б) ижтимоий эҳтиёжлар учун;
 - в) хайрия мақсадларида;
 - д) ижтимоий соҳа объектларини тиклаш учун;
 - э) юқорида кўрсатилганлардан ташқари бошқа мақсадлар учун сарфланганлиги кўрсатилади.

Ваколатли солиқ органи ва божхона органлари баҳолаш натижаларини ҳисобот йилидан кейинги йилнинг 1 июнига қадар ваколатли давлат органига тақдим этадилар.

Ваколатли давлат органи ваколатли солиқ органи ва божхона органлари томонидан ўтказилган баҳолаш натижаларини кўриб чиқади ҳамда самарасиз

имтиёзларни тугатиш ёки айрим имтиёзларнинг амал қилиш муддатини узайтириш ёки янги солиқ имтиёзларини жорий этиш тўғрисида таклифлар киритади.

Юқорида қайд этилган чет эл давлатлари тажрибаси бўйича имтиёзларнинг берилиши ва самарадорлигини баҳоланиши юзасидан қуйидагиларни умумий хулоса қилиб келтирса бўлади.

1. Барча давлатларда имтиёзларни самарадорлигини баҳолаш бўйича алоҳида норматив ҳуқуқий ҳужжат қабул қилинган;

2. Самарадорликни баҳолаш бўйича баҳолаш мезонлари ва методологияси ишлаб чиқилган;

2. Имтиёзларни самарадорлигини баҳоланиши учун давлат органлари ёки ташкилотлари масъул этиб белгиланган;

3. Ҳукумат даражасида солиқ имтиёзларнинг самарадорлигини баҳлангандан сўнг, кўриб чиқилиши ва натижалари юзасидан аниқ чоралар белгиланган;

4. Самарадорликни таҳлил қилиш учун фойдаланиладиган имтиёзларнинг муддатлари белгиланган;

Мазкур хулосалардан келиб чиқиб, мамалкатимизда имтиёзлардан фойдаланишнинг самарадорлигини ошириш ҳамда имтиёзларни баҳолаб бориш бўйича қуйидаги таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди.

1. Имтиёзларни самарадорлигини баҳолаш бўйича алоҳида норматив ҳуқуқий ҳужжат қабул қилиш;

2. Самарадорликни баҳолаш бўйича баҳолаш мезонлари ва методологияси ишлаб чиқиш;

2. Имтиёзларни самарадорлигини баҳоланиши учун давлат органлари ёки ташкилотларини масъул этиб белгилаш;

3. Ҳукумат даражасида солиқ имтиёзларнинг самарадорлигини баҳлангандан сўнг, кўриб чиқилиши ва натижалари юзасидан аниқ чоралар белгилаш;

4. Самарадорликни таҳлил қилиш учун фойдаланиладиган имтиёзларнинг муддатларини белгилаш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси (янги таҳрири 2019 йил);
2. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси (эски таҳрири 2007 йил);
3. Постановление совета министров Республики Беларусь 30 октября 2019 г. № 735
4. Постановлением Правительства Кыргызской Республики от 8 декабря 2016 года № 646;
5. Постановление Правительства Республики Казахстан от 11 марта 2021 года № 131.
6. Александров И.М. (2007) Налоги и налогообложение: Учебник.—7-е. изд., перераб. И доп.—Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко». —314 с.
7. Александров И. М. (2009) Налоги и налогообложение: Учебник / И. М. Александров. —10-е изд., перераб. и доп. —М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К, 228 с.3.
8. Ефимова Е.Г.,ПоспеловаЕ.Б.(2014) Налоги и налогообложение: Учебное пособие. -М.: МИИР, -235с.
9. Милякова Н.В. (2008) Налоги и налогообложение. Учебник. 7-е изд. Перераб. И доп.—М.:ИНФРА, С.33 Milyakova N.V. (2008)
10. Рахматуллаева Ф. (2016) —Солиқ имтиёзларининг моҳияти ва иқтисодий ва рағбатлантиришдаги роли. Молия илмий журнали No2/ 108 бет.
11. АҚурбанов З., Ақрамов Ф. (2015) —Солиқ имтиёзларининг молиявий ҳисобини такомиллаштириш масалалари. Бизнес-эксперт илмий журнали No9
12. Завалишина И.А. (2005) Солиқлар: назария ва амалиёт. Ўқув қўлланма. —Т.: “Иқтисодий ва ҳуқуқ дунёси” нашриёт уйи. -14 б.